

Містечко Кодня: візуальні, усні та писемні джерела дослідження

Доля єврейських штетлів — єврейських містечок Житомирщини потребує глибокого вивчення, адже їх історія є складовою історії українського народу. Перша половина ХХ ст. для євреїв України стала найдраматичнішою, найтрагічнішою сторінкою життя. Дослідження проблем Голокосту на Житомирщині є одним із головних завдань для істориків і краєзнавців при глибокому вивченні нацистського окупаційного режиму в регіоні у роки Другої світової війни. Дії гітлерівців, їх методи та технології знищення євреїв в Житомирській області аналізували Венді Лауер, документаліст О. Круглов, історики та краєзнавці В. Гроссман, С. Єлісаветський, Л. Коган, О. Іващенко. Значну роботу провів Житомирський обласний відділ пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України», результатом якої стало видання «Книги Скорботи» (Житомирська область). У трьох книгах вміщено прізвища та імена вбитих і закатованих 60800 людей, переважна більшість яких — євреї. Але ще багато інформації з питань геноциду євреїв області можна знайти, використавши візуальні та усні джерела дослідження.

Науково-дослідна лабораторія Візуальної антропології та Центр юдаїки Житомирського державного університету імені І. Франка ініціюють та проводять дослідження з проблем Голокосту на території Житомирської області, залучаючи до роботи викладачів кафедри історії України, магістрантів та студентів. Важливим фактором для успішної розробки попередньо окресленої теми і проведення досліджень в містечках області стала співпраця з місцевою владою, громадськими активістами, краєзнавцями, вчителями та учнями загальноосвітніх навчальних закладів, мешканцями міст та містечок похилого віку.

Прикладом реалізації наукового дослідження проблем Голокосту на Житомирщині став проект вивчення окупаційного режиму в роки Другої світової війни в містах та містечках області. Одним з об'єктів дослідження стала Кодня Житомирського району Житомирської області. Це — один зі штетлів Волині, яких на початку ХХ ст. у Волинській губернії нараховувалось 142 [1, с. 142]. Містечко одночасно з героїчною, драматичною та трагічною історією.

Вперше населений пункт згадувався в історичних документах у 1301 р., як місто Коденград, знищене монголо-татарами. Але населений пункт швидко відродився, адже через нього йшов торговий шлях з Києва на Поділля і до Чорного моря. Близька відстань до Бердичева (31 км) та Житомира (22 км) також сприяла успішній торговельній та ремісничій діяльності. Активна торгівля і ярмарки у ХVІ—ХХ ст. створили умови, щоб в містечку поруч з християнами мешкала велика єврейська община. В роки панування Речі Посполитої Кодня належала білоруському князю роду Сапігів, наприкінці ХІХ ст. — графу А. Ледуховському. Мешканці містечка — євреї, поляки, українці почергово ставали свідками або жертвами польсько — козацького протистояння, особливо в часи Коліївщини, коли в 1768 р. відбулася розправа над повстанцями. В народі і сьогодні живуть слова прокляття: «Щоб тебе свята Кодня не минула».

У ХІХ ст. кількість єврейського населення постійно збільшувалась. В 1847 р.— 529, у 1897 р.— 688. Члени релігійної общини виконували релігійні обряди і молилися в молитовних будинках. З 1865 р. функціонувала синагога. Неповторний єврейський колорит штетла, складності життя євреїв та їх проблеми описав Шолом-Алейхем у 1909 р. в оповіданні «Найщасливіший чоловік в Кодні», адже він неодноразово там бував. Містечко розвивалося і напередодні Першої світової війни євреям належали аптека, млин, 9 торговельних лавок, з яких 7 були бакалейними. Євреями були земський лікар та стоматолог.

Державна шовіністична антиєврейська політика уряду Російської імперії, місцева влада сприяли зростанню побутового антисемітизму. Погром в 1905 р. в Житомирі та на околицях створили умови для появи страху перед погромами і організації груп самооборони. В сусідньому містечку Троянів серед самооборонців були і євреї Кодні. У 1906—1914 рр. одним з найактивніших лідерів чорносотенців, членом «Союзу руського народу» був архієпископ Волинський і Житомирській Антоній (Храповицький), який залучав до діяльності чорносотенного руху духівництво та прихожан церков. Погромна напруга серед євреїв в містечку була постійною. Найкривавіший погром в Кодні відбувся у 1919 р.

На початку 20-х років ХХ ст. життя мешканців містечка стабілізувалось. У 1923 р. єврейська громада нараховувала 760 членів. З 1925 р. у новоствореній Волинській окрузі стала функціонувати Коднянська єврейська селищна рада [2], яка зосередила свою роботу на зборі податків, поліпшенню санітарного стану крамниць, проведенню ярмарків, впорядкуванню вулиць та майданів, боротьбі з самогоноварінням, активізації роботи клубів, гуртків, створенню пожаркому, впорядкуванню єврейської школи. Було ухвалено рішення про ведення діловодства єврейською мовою. Євреї містечка з оптимізмом стали дивитися в майбутнє [3, арк. 102, 164].

У 30-ті роки ХХ ст. на долю євреїв Кодні випали всі ті ж випробування, що й на долю українців, поляків та інших представників народів, які мешкали в містечку. Це були жахи Голодомору та репресій. Жертвами більшовицького режиму стали євреї І. Шнайдер — завгосп колгоспу, якого засудили на 10 років, Я. Шпитальський — завідувач магазину в сусідньому містечку Троянів, його розстріляли та інші. Реабілітовані вони були лише 17.04.1991 р. [4, с. 51]. Не дивлячись на репресії, складнощі соціально-економічного життя мешканці поліконфесійного містечка важко працювали, відвідували синагогу, православну церкву і костел, клуб, бібліотеку, лікарню. Але

найтрагічнішою сторінкою в історії євреїв Кодні став геноцид у роки окупаційного режиму під час Другої світової війни.

75 років пройшло з початку Голокосту на українських землях — трагічної сторінки історії українських євреїв. Досліджено тисячі документів, написано сотні наукових статей, монографії, проведено конференції, семінари. Але переважна більшість досліджень — це опрацювання писемних джерел, іноді зображальних (фото і відео документи з державних та приватних архівів).

У 90-х роках ХХ століття в Україні разом з дослідженням проблем історичної пам'яті почали розвиватися усноісторичні дослідження. Усна історія має хороші перспективи, особливо для вивчення таких тем, як Голокост. В усних розповідях очевидців подій чи їх дітей для дослідників, які опанували масиви писемних та зображальних джерел, виникають інші акценти, змінюється ракурс сприйняття, виникає потреба в аналізі документів на достовірність. Наприклад, кількість євреїв закатованих у Кодні.

Так, в рамках спільної діяльності науково-дослідної лабораторії візуальної антропології та Центру юдаїки ЖДУ виник проект «Штетли Житомирщини: світ, який зник». Це — вивчення історії містечок, особливо в роки Громадянської війни, трагічних подій Першої та Другої світових воєн.

Одним з об'єктів для роботи стало містечко Кодня Житомирського району (раніше — Троянівського) Житомирської області. Окреслили мету, завдання, питання, які потребували вивчення. Налагодили зв'язки з Коднянською ЗОШ І—ІІІ ст., громадськими активістами та краєзнавцем Галиною Мельник і провели на базі школи в Кодні 28 лютого 2012 року учнівсько-студентську конференцію «Встановлення окупаційного режиму на Житомирщині в роки Другої світової війни». До тематичного блоку про Голокост на Житомирщині внесли виступи про трагічну долю євреїв Кодні і навколишніх містечок.

На зустріч з учасниками конференції запросили мешканку Кодні Ніну Сохацьку - Праведника народів світу, яка

допомагала батьку переховувати 20 єврейських дітей, краєзнавця Галину Мельник, яка написала книжку з історії Кодні «Тернистий шлях», де є сторінки про євреїв-мешканців містечка. Багато цікавої інформації про життя євреїв Кодні розповіли ветерани — учасники бойових дій. Память Йосипа Івановича Олішевського та Володимира Семеновича Ребця, не зважаючи на поважний вік, зберегла подробиці трагедії євреїв-односельчан, про яку вони дізналися відразу після закінчення Другої світової війни від односельчан та родичів.

Після конференції учні Коднянської ЗОШ, студенти та магістранти історичного факультету Житомирського державного університету імені І. Франка стали проводити опитування респондентів — мешканців села старшого віку, збирати матеріали про драматичну історію євреїв селища, життя і побут українців, євреїв і поляків, їх взаємовідносини в мирний, воєнний та післявоєнний час. Особлива увага була до опитування свідків подій, яких на жаль майже не залишилося і поважний вік заважав їм згадувати давно минулі часи. Але все ж пам'ять дітей та онуків очевидців допомогла встановити деякі факти трагедії євреїв містечка Кодні. Серед мешканців селища євреїв на сьогодні вже не залишилось, але в розмовах односельчан про місцезнаходження певної установи чи будинку звучить: «Там, у містечку».

25 листопада 2014 року була проведена наступна учнівсько-студентська конференція, де були оприлюднені зібрані матеріали, а учні Коднянської ЗОШ І—ІІІ ст. показали фільм, який самі зняли і змонтували. Студенти історичного факультету демонстрували відео зі спогадами мешканців Кодні. В доповідях Учнів та студентів звучали факти, як жили коднянці в 20—30-ті Роки ХХ ст., як мирне життя і працю жителів Кодні перервала Друга світова війна. Адже гітлерівці захопили містечко вже 8 липня 1941 року. Почалися жахливі події окупаційного періоду- Щоб врятуватись, спасти своїх дітей і близьких до родин євреїв Кодні приїхали знайомі та родичі з Бердичева, Житомира, інших міст і містечок.

Розстріли почалися в серпні 1941 р. Документаліст О. Круглов у дослідженні «Хроніка Голокосту в Україні 1941 — 1944 рр.» вказав на розстріл в серпні у Кодні 185 євреїв [5, с. 30]. Пізніше страти продовжилися.

За спогадами очевидців до приміщення синагоги німці і поліцаї зганяли євреїв автоматами та гіллям з акації, пояснюючи, що їх повезуть до Палестини. Частина людей вивезли на машинах, а інших гнали пішки, за дільничу лікарню, до урвища «Жовтий яр», який межує між землями Коднянської та Вертокиївської сільських рад та знаходився недалеко від вузькоколійки.

Мученицьку смерть прийняли єврейські родини: Байтлер, Баран, Бармаш, Бирмаш, Бихлейзер, Бінзигерш, Брайнштейн, Вайнштейн, Вайсман, Вейбер, Верминських, Гиршман, Трушкін, Губерман, Дубових, Заяц, Звягельських, Зільбер, Іваніцьких, Карбараш, Каминчик, Кац, Киршон, Кіренберг, Клейман, Коденських, Коган, Козел, Козоріз, Козорьових, Кесельман, Костовецьких, Костеліман, Лейзерман, Лавернштейн, Мазор, Мейлер, Мучник, Обідман, Панич, Пивовар, Поляк, Портной, Пундель, Рехтерман, Кронштейн, Сис, Спектор, Стражник, Тернопольських, Ткач, Тошбан, Трояновських, Туркель, Фимман, Френдланд, Хасин, Ходак, Цимринч, Черк, Шайн, Шерман, Шумринг, Шустерман, Гарбер, Грімберг. Дітей і жінок розстріляли біля однієї ями, а чоловіків — біля іншої.

За останніми дослідженнями та уточненими даними безневинними жертвами в період окупації стали 644 євреїв. Місцевий житель М. Кравчук розповідав, що залишилася живою вчителька Віра Михайлівна Векслер, якій дала свій паспорт Когут Олена Фадіївна.

Багато мешканців Кодні неєвреїв, у більшості тих, хто мав гарні хати і, які не подобались окупантам, були депортовані в Дніпропетровську область, де їх селили в будинки закатованих єврейських родин. У звільнених оселях розміщувались німці.

В будинку Павла Антоновича Сохацького, який був розташований біля синагоги, куди зганяли євреїв, сховалося 20 єврейських дітей. Старша його донька Ніна допомагала їх переховувати, їй присвоєно звання «Праведник народів світу». Листи Ніна Павлівна отримує з різних країн, де мешкають колишні односельчани, врятовані їх родиною. На превеликий жаль пам'ять Ніни Павлівни не тримає подробиць спасіння єврейських дітей, адже вона має поважний вік, їй 91 рік.

На місці страти євреїв Кодні 31 серпня 2000 р. Житомирською єврейською громадою було встановлено пам'ятник. Учні школи та місцеві жителі доглядають за могилами. В багатьох містечках, навіть в таких великих як Ярунь, Романів, де єврейські громади були чисельними, в теперішній час євреїв вже немає. Друга світова війна обірвала цю історичну лінію єврейського народу. Але історики, краєзнавці, вчителі шкіл, громадські активісти продовжують пошукову роботу, заповнюють маловідомі сторінки історії багатоетнічної України. Адже висвітлення різних складних аспектів історії, драматичних міжнародних сторінок буття, проблем Голокосту в роки Другої світової війни сприятиме виробленню нових підходів до практичного вирішення толерантної політики в Україні.

Мета і завдання проекту в цілому були досягнуті. Самостійна робота учнів та студентів із вивчення писемних джерел, засвоєння ними методики роботи з візуальними та усними джерелами була результативною. Матеріали дослідження використовуються вчителями історії Житомирського району на уроках історії України, в спецкурсі для магістрів історичного факультету «Історія євреїв в Україні». В сільському музеї історії села Кодні вчителька історії Марія Кирилівна Лособик детально розповідає відвідувачам, групам екскурсантів про життя єврейської громади до Другої світової війни і про трагедію, яка знищила її односельців і цілий світ єврейського містечка.

Усна, жива історія — це і виховання учнівської та студентської молоді, і дослідницька методика для вивчення маловідомих сторінок історії.

1. Памятна книжка Волинської губернії 1915 р. - Житомир, 1915. - С. 142.
2. Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: історико-картографічний атлас / упоряд.: М. І. Панчук та ін. - К.: Головна. - 104 с
3. Держархів спеціалізована редакція літературними мовами національних меншин України, 1995. Житомирської області. Ф.154. - оп.3. - спр. 42. - арк. 102,164.
4. Мельник Г. Тернистий шлях / Мельник Галина. Житомир «Полісся», 2006. - 269 с
5. Круглое А. Хроника Холокоста в Україні 1941-1944 / А. Круглое. - Днепропетровск: «Премьер», 2004. - С. 30.